

Literaturoznawstwo

Світлана Журба

Криворізький державний педагогічний університет (ДВНЗ)

Карнавальний топос маски у романах Вітольда Гомбровича *Фердидурке* та Гео Шкурупія *Двері в день*

Авангардна література початку ХХ століття, демонструючи новаторство виражальних форм спілкування з реципієнтом, метафоричність мови, кодування, поліфонічність тексту, використовувала принцип маски для вираження авторського погляду на світ і особистість. Подаючи подвійне сприйняття реальності світу, письменники перетворюють дійсність на фарс, пропонуючи «особливий тип лицедійства – трикстерський, вибудовуючи власний спосіб ставлення до інших: всі, хто став маскою, все, що застигло, піддається перевертанню, відмерле рухається до межі свого заперечення» [Харлан 2014, 296]. У мистецтві модернізму та авангардизму маска стає частиною своєї гри, завдяки якій увиразнюються карнавальні аспекти у поведінці героя. Маска створювала умови для естетичної гри, перетворення життя, згідно з якою театральність переносилася в реальне буття людини.

Авангардна/ експериментальна/ ліва проза першої третини ХХ століття декларувала деструктивно-конструктивні пошуки нових жанрових форм, постулювала право творця на свободу творчості та репрезентувала культурні коди національної спадщини. Роман українського письменника-футуриста Гео Шкурупія (справжнє ім'я Георгій (Юрій) Данилович) *Двері в день* (надрукований у 1928 році) засвідчив про приналежність до сюжетної прози та творче експериментаторство: авторське звернення до читача, прийом парадоксу, гра з словом і смислом, детективний сюжет тощо. Гео Шкурупій, змальовуючи соціокультурну реальність доби (міщанство, пореволюційне село, будівництво Дніпрельстану), звертається до інтерпретації екзистенційної свободи особистості. Поляк Вітольд Гомбрович романом *Фердидурке* (вийшов друком 1937 року) заявив протест проти традицій в осмисленні морально-етичних та філософських проблем. Філософське осмислення українським та польським письменниками внутрішнього світу персонажів виражене через особистісну дисгармонію людини, яка перебуває у пошуках власної ідентичності. Авторська інтенція спрямована на переосмислення міжособистісного конфлікту

героя, образів персонажів, проблематики, підпорядкованих ілюструванню тез і гасел тогочасної доби. Митці у творах наголошують на полярності двох світів: реального та уявного (фантазійного) – *Двері в день* Гео Шкурупія; молодості й старості – *Фердидурке* Вітольда Гомбровича, осмислюючи суспільні стереотипи та буття людини в духовному просторі, демонструють рольову гру героя з використанням маски, «розігрування» читача.

В епічній прозі 20-30 років ХХ століття до маскування, образу маски зверталися українські письменники – Гео Шкурупій, Юліан Шпол, Леон Лайн, Майкл Йогансен, Микола Хвильовий. У польській прозі цієї доби карнавальний топос маски яскраво інтерпретований у романі *Фердидурке* Вітольда Гомбровича. Спільним для прози поляка та українців є іронічний характер оповіді, гра з текстом та читачем, топос маски та профанація моральних і суспільних ідей.

До творчості польського письменника Вітольда Гомбровича та українського прозаїка Гео Шкурупія у сучасному літературознавстві звертаються польські та вітчизняні дослідники. Різномасштабне літературознавче вивчення прози митців, поява низки монографій, наукових розвідок щодо творчості кожного письменника в Польщі та Україні свідчить про зацікавленість цими постатями і питаннями, які порушені в їхніх творах. Переклад відомого роману *Фердидурке* Вітольда Гомбровича здійснив українською у 2002 році Андрій Бондар. У межах сучасних наукових студій мовний вимір гротескного образу роману *Фердидурке*, інтернальний світ твору Вітольда Гомбровича, сучасний стан реценції творчості польського митця в Україні вивчають Марія Моклиця, Леонід Мальцев, Оксана Нахлік; поетика стилізації карнавальних масок у художній оповіді Гео Шкурупія стала предметом дослідження Олени Васильків; окремі аспекти гри, функціонування авторської та персонажної маски у романах Гео Шкурупія досліджували Анна Біла, Сніжана Жигун, Оксана Філатова. Порівняльно-типологічний аспект жанрових особливостей, карнавальної поетики експериментальних романів Гомбровича та Майка Йогансена *Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших* здійснила Наталія Лобас; ігрові стратегії художньої прози міжвоєнного двадцятиліття на прикладі творів Вітольда Гомбровича, Майка Йогансена та Іллі Еренбурга досліджує Ольга Харлан. Аналіз літературознавчих студій підтверджує, що специфіка функціонування топосу маски в текстовому просторі творів *Фердидурке* Вітольда Гомбровича та *Двері в день* Гео Шкурупія у порівняльному аспекті не була предметом дослідження.

Мета статті – на матеріалі романів *Фердидурке* та *Двері в день* розкрити особливості вираження топосу маски, що увиразнює іронію автора, актуалізує у художніх текстах елементи поетики карнавалу.

Літературознавці вважають маску однією з форм образності, засобом художньої умовності, виділяючи маску героя і маску автора. Міхаїл Бахтін вважає, що в масці розкривається суть гротеску. На думку російського літературознавця,

маска пов'язана з радістю змін і перевтілень, з веселою відносністю, з веселим запереченням тотожності й однозначності; (...) з переходами, метаморфозами, з порушенням звичних кордонів, висміюванням, з прізвиськом (замість імені); в масці втілене ігрове начало буття, в її основі лежить особливе взаємовідношення дійсності та образу, характерне для давніх обрядово-видовищних форм, (...) за маскою завжди невичерпність і багатогранність життя [Бахтин 1965, 46–47 – переклад мій – С.Ж.].

Саме маска є одним із атрибутів карнавалу, в основі якого, за Бахтіним, лежить ідея про «інверсії подвійних протиставлень», тобто перевертання сенсу бінарних опозицій, – а відтак міняються місцями протиставлення життя і смерті. У карнавальній культурі маска як предмет створення нового образу репрезентує, з одного боку, ідею оновлення, а з іншого – стає засобом штучності, обдурювання, приховування істинного обличчя. Маска змінює правила звичайного життя людини, адже під нею особистість ховає своє справжнє обличчя, репрезентуючи ті принципи, про які у звичному житті вона тільки мріє. Тимчасова зміна внутрішнього або зовнішнього вияву людського «я» декларується в масці відповідно до авторської гри і створює ілюзію звільнення від умовностей світу. Сутність феномену маски виражається у непізнаваності героя, його намаганні перевтілюватися і можливості приміряти на себе будь-яку роль. Російський дослідник Аркадій Грінштейн визначає топос маски, під яким розуміє варіативність образу, мотиви переодягання, аутентичності, наявності ролей і ляльок [Грінштейн 1999]. У координатах текстового простору саме за допомогою маскування з героєм відбуваються несподівані метаморфози.

Вітольд Гомбрович і Гео Шкурупій вдаються у розглядуваних творах до гри, містифікаторства, адже проза перших десятиліть ХХ століття ознаменувала звернення до певних елементів карнавальної культури, бо, на думку Грінштейна,

мова йде про виразне (хоча й навіть не завжди усвідомлюване авторами) прагнення використовувати елементи карнавалу для воскресіння тих рис карнаального світовідчуття, в першу чергу, тієї гармонійної цілісності світосприйняття, втрата яких переживається митцями як головне нещастя епохи [Грінштейн 1999, 29 – переклад мій – С.Ж.].

Суспільно-політична ситуація в Польщі та Україні на початку ХХ століття: революції, перша світова війна, здобуття народами незалежності, – супроводжувалися у літературі глобальною переоцінкою цінностей, профанацією сакральних систем, карнавалізацією суспільного життя. Розігруючи правила, автори зображують людину у кризовий період її власного життя та історії суспільства. У романі *Фердидурке* «входження» Юзя у новий світ нагадує відкривання «дверей у день» героєм Гео Шкурупія. Стан героїв, які перебувають у міжчасі (між свідомістю і несвідомістю, життям і смертю) автори розкривають, акцентуючи на внутрішньому екзистенційному стані: Юзьо прокидається «о тій безлюдній і невиразній порі, коли ніч уже начебто скінчилась, а світанок усе ще ніяк не міг розгорітися» [Гомбрович 2002, 3]. Теодор Гай у романі Гео Шкурупія, прочиняючи «двері в день», – відкриває «двері в ніч».

Художні тексти польського та українського письменників-експериментаторів демонструють осмислення екзистенційного буття, що виражається у кризі особистості й накресленні способу її подолання. Карнавальна дійсність у романі *Фердидурке* передана через сон героя: «хворобливий сон переносить нас у країну, де все обтяжує, викривлює й душить» [Гомбрович 2002, 28], детермінуючи іронічність, що увиразнює «неспроможність життя, розпач диспропорції, нудоту штучності, понурість нудьги, сміховинність фікції, муку анахронізму, шаленство жопки, обличчя, а також інших частин тіла» [Гомбрович 2002, 52]. Юзьо прагне втекти від цього світу, зі школи: «я знав одначе, що мушу втікати, якщо не хочу стати жертвою дивацтв, які насідали звідусіль» [Гомбрович 2002, 24]. Як зауважує Мар'яна Гірняк, персонаж *Фердидурке* «протягом усього твору втікає від усіх і від самого себе» [Гірняк 2009, 208]. Зриваючи одну маску, він, ймовірно, одягне іншу, недарма, втікаючи, тримає у руках «пицю» (інше обличчя, маску – С.Ж.). Герой Гомбровича все ж виходить із цієї задушливої атмосфери у новий світ – світ «живильного подиху», сили, де є кохана Зося, бо «від людини можна схватися лише в обіймах іншої людини» [Гомбрович 2002, 319].

З втечі від нудьги починається «життя в масці» Теодора Гая, який, бажаючи покинути цей абсурдний світ, обирає містифікаторську/ карнавальну смерть. Слабкодухий і безвольний, Гай тільки в мріях прагне радикально змінити життя. Саме тому, дивлячись на картину, що висить на стіні, герой багато фантазує, а засинаючи, бачить дивний сон, в якому він розшукує жертву нещасного випадку, щоб переодягнути і видати її за себе, інсценуючи власну смерть. Гай знаходить таку людину, влаштовує «власні похорони». Уві сні герой не тільки одягає маску смерті, але й топос маски детермінується феноменом множинності: маска нудьги, фантазування, замріяності, героя-робітника,

первісного юнака-дикуна, героя-винахідника, героя-коханця. Інсценізація смерті стає основою карнавального дійства, що відбувається в душі героя: «Вам, шановний Теодоре Андрійовичу, – звертається герой до самого себе, – доведеться розлучитись із своїм ім'ям, і прізвисьцем. Ви, громадянине Гай, – труп, мрець і більш нічого. Ви лише тінь минулого, лише натяк, привид» [Шкурूपій 1929, 27]. Покинувши родину, ненависну дружину, Гай кардинально змінює спосіб існування, стає іншим: «А тепер він, фіктивно поховавши себе, поховавши власне безсилля, поховавши своє нікчемне обивательське життя, зможе далі жити» [Шкурूपій 1929, 186]. Герой Гео Шкурूपія справді перероджується: сон змінює його звичне життя, примушує оцінити й осмислити все по-новому:

Він тепер свідомо міг дивитись на самого себе і, як найкращий критик, міг оцінити, чого він вартий, або, вірніше, чого він був вартий. Він бачив, що коли б ще трохи, то він зовсім став би обивателем, зайвою, непотрібною людиною в суспільстві [Шкурूपій 1929, 182].

Цю можливість, вважає Васильків, йому «дала маска смерті, яку він приміряв у сні. Гай стає іншим (рішучим, а не безвольним), перевіряються, випробовуються він сам і його ідея, яку він плекає, – змінити своє життя» [Васильків 2015, 55].

Герої романів Вітольда Гомбровича та Гео Шкурूपія шукають виходу із абсурдного світу, матеріалізуючись у двійників. Бахтін зазначав, що людина не може бути просто собою, вона зливається у бутті з Іншим: «Я ховається в іншого та в інших, хоче бути тільки іншим для інших, увійти до кінця в світ інших, як інший, скинути із себе тягар єдиного в світі я (я-для-себе)» [Бахтін 1986, 371 – переклад мій – С.Ж.]. Шукання Іншого в собі призводить до боротьби двох світів у душі Юзя: «висміюю собою неопереного жовтодзьобика, яким був колись, а він, своєю чергою, передражнює мене, і нарівні – обоє передражнюємо один одного» [Гомбрович 2002, 4]. Самоосмислення Юзя відбувається через його внутрішні монологи, намагання виокремити Іншого-в-собі: «я сам не знав, чи я людина, чи молокосос; отже, на зламі літ я не був ані одним, ані другим – я був нічим» [Гомбрович 2002, 4].

Цього разу це був не сон – справді біля пічки стояв двійник. Однак я помітив, що він боїться ще більше, ніж я; він стояв, похнюпивши голову, потупивши очі, опутивши руки – його страх додав мені відваги. Я крадькома зиркав із-під ковдри нібито не на себе і бачив це обличчя, яке було моїм і не моїм. Воно виринали із глибокої і темної зелені, саме ж світло-зелене – це обличчя, що його я мав на собі. Оце мій ніс... ото мої губи... ото мої вуха, дім мій. Здрастуйте, знайомі куточки!

Ще й як знайомі! Як я знав цю кривизну губ, що маскує напруження страху. Ось кутики вуст – ось підборіддя – вухо, яке мені колись надірвав Здись, – знаки й симптоми двоїстих впливів, обличчя, що його дві сили, внутрішня й зовнішня, розтерли між собою. Це було моє – або я був ним – або все це було чужим – а я, однак, ним був [Гомбрович 2002, 19].

На думку Гірняк,

важливо, що роздвоєння особи з психічного рівня переноситься навіть на рівень тілесний, даючи підстави робити висновки вже не так про роз-двоєння, як про роз-множення. Людина постає як сукупність своїх фізичних частин, кожна з яких відповідає за певний аспект ідентичності особи [Гірняк 2009, 192].

Карнавальне дійство пропагувало ідею профанації сакрального, одночасне існування двох світів, гротескно інтерпретуючи опозиції життя – смерті, згасання – оновлення. Маска смерті героя у романі *Двері в день* повинна стати маскою нового життя. Теодор Гай, приймаючи цю маску, містифікуючи власну смерть, від'їжджає і приміряє на себе маски закоханого, винахідника, мрійника, робітника. Кожен раз, одягаючи «нове обличчя», Гай проживає в ньому певну роль, бо «скільки невідомого заховає кожне людське обличчя, яка трагедія може бути за ним, яке щастя і яка зловісна та холодна лють!» [Шкурупій 1929, 53]. Саме це карнавалізує його спосіб життя й приносить задоволення, пишання собою. Маска смерті, яку першу одягає Гай, робить його іншим, вільним від обов'язків, змінює його життя, спосіб існування. Гео Шкурупій у романах *Двері в день* та *Жанна-батальйонерка* через маску смерті інсценує власну смерть героїв, що є парадигмою карнавалу. Для карнавального дійства характерно те, що кожен вибирає собі Іншого, утворюючи тим самим пару. Парою для Теодора Гая стає мрець-маляр, якого він переодягає, інсценуючи власну смерть. Проте над цією смертю звучить сміх. У Гео Шкурупія на маску смерті «накладається іронічна маска, яка фіксується у тексті грою» [Васильків 2015, 54].

Простежуючи функціонування та трансформацію топосу маски та містифікації у творах *Фердидурке* та *Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших* Майка Йогансена, Лобас вказує, що у творі польського письменника «мотив маски постав у двох варіантах: 1) «рира» та «тур», 2) «gęba», «mina» («grutas»). До того ж маска у Гомбровича (у всіх іпостасях) – не стільки спосіб конструювання персонажів та ситуацій, скільки символ, філософський концепт, пов'язаний з філософією форми. Так, маска-стереотип («тур») означає місце його носія у соціальній ієрархії, детермінує індивідуальні ознаки

персонажа – портретні та психологічні, аж до власної мови (гасла Сифона, лозунгове мовлення Млодзяків, французькі звороти Гурлецьких)» [Лобас 2007, 10]. Маска-стереотип у романі Вітольда Гомбровича виражена через топоси учня, «короля», режисера та є носієм певного набору цінностей, способу поведінки, функціонуючи тільки у сакральному просторі. Руйнування *sacrum* приводить до знищення стереотипу – розвінчання «короля» Пімка.

Маска, що автор називає її «гримасою обличчя» Юзя, ховає героя від самого себе, який

навіки ув'язнений, в'язень чужих гримас, чужих облич. Лице моє, наче дзеркало їхніх облич, також спотворилося, блазень поміж двома блазнями, як я міг здобути на щось, що не було б гримасою, я гримасував, гримасував і знав, що втрачаю себе в цій гримасі [Гомбрович 2002, 80].

Одягання маски свідчить про відсутність власної ідентичності, про штучність думок, почуттів, про втрату свого обличчя й унеможливорює «повернення до власної сутності» (Лобас).

Іронія розгортає наратив тексту, і в такий спосіб десакралізує цінності світу. Вітольд Гомбрович у своєму творі намагається довести, що ідеали, проповідувані школою, педагогікою, порушені, десакралізовані: «Фальшиві у своєму пафосі, жадливі в ліризмі, фатальні в сентименталізмі, невмілі в іронії, жарті й дотепі, претензійні у злетах, бридкі у своїх падіннях» [Гомбрович 2002, 41]. Іронічна присутність наратора у творі спрямована на гротескне змалювання дійсності.

У творі Гео Шкурупія пошуки героєм сенсу буття розгортаються через авторське іронічне осмислення дійсності. За Бахтіним сміх, як і все карнавальне, має амбівалентний характер. Сміх як глузування над серйозністю життя безсилий перед обличчям смерті. Іронічна маска Гая є грою героя. Маска у творі Гео Шкурупія є одним із елементів гри автора з текстом і читачем. Важливим аспектом гри є містифікація, метаморфоза, яка відбувається з героєм і сприймається читачем як театральна вистава, що «дозволяє скинути старе набридливе вбрання» [Шкурупій 1929, 186]. Гра уяви, яка переходить у сон, дозволяє сприймати світ як фіктивний, детермінуючи два плани: реальний та уявний, ірреальний, фіктивний: «Дивовижна крадіжка трупа, орда, Сонячний-Блиск, невдале кохання дикуна і химерний похорон – все це була вигадка Гайової фантазії. Фантазія перемішалася з дійсною біографією Гая, Теодора Гая, що сидів у півній» [Шкурупій 1929, 187].

У творі Гео Шкурупія наявна й авторська маска, за допомогою якої автор інтригує читача, прагне дешифрувати первісний смисл, наповнюючи його

новим значенням, змістом, залучаючи реципієнта до співтворчості. Карнавальна поетика сприяє висміюванню певних ситуацій, стереотипів та виражається поетикально-ігровим способом у текстовій тканині романів. Маска в авангардних/ експериментальних творах детермінує індивідуальні ознаки персонажів, сприяє їх іронічному зображенню.

Карнавальний топос маски простежується через маску-стереотип у романі Вітольда Гомбровича та маску смерті у творі *Двері в день* Гео Шкурупія. Проте автори подають трансформацію топосу маски в екзистенційному вимірі, переломлюючи сприймання світу через відмінні ракурси: маска нудьги, фіктивної смерті, замріяності, закоханості (*Двері в день*), маска учня, закоханого (*Фердидурке*).

Маска-стереотип у романі Вітольда Гомбровича є носієм певного набору цінностей героя, Гео Шкурупій через маску смерті героя демонструє екзистенційний вибір героя. У художній картині світу творів польського та українського письменників персонажі вибирають маску, яка захищає їх від фарисейства, абсурдності світу.

Бібліографія

- Bahtin Mihail Mihajlovič. 1986. *Eстетика slovesnogo tvorčestva*. Moskva: Iskusstvo [Бахтин М.М. 1986. *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство].
- Bahtin Mihail Mihajlovič. 1965. *Tvorčestvo Fransua Rable i narodnaâ kul'tura Srednevekov'â i Renessansa*. Moskva: Izdatel'stvo Hudožestvennaâ Literatura [Бахтин Михаил Михайлович 1965. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса*. Москва: Издательство Художественная Литература].
- Harlan Ol'ga. 2014. *Igrovi strategii hudožn'oï prozi mižvoënnoho dvadcatilittâ (Majk Jogansen – Vitol'd Ġombrovič – Illâ Erenburg)*. V: *Metamorfozi v sučasnij ukraińskij literaturi*. Red. P. Olehovs'koï, M. Zambžic'koï ta K. Ākubovs'koï-Kravčik. Varšava–Ivano-Frankivs'k: 289–297 [Харлан Ольга. 2014. *Ігрові стратегії художньої прози міжвоєнного двадцятиліття (Майк Йогансен – Вітольд Гомбрович – Ілля Еренбург)*. В: *Метаморфози в сучасній українській літературі*. Ред. П. Олеховської, М. Замбжицької та К. Якубовської-Кравчик. Варшава–Івано-Франківськ: 289–297].
- Girnaĵ Mar'ana. 2009. *Miž Scilloū i Haribdoū vlasnoï identičnosti (za romanom Vitol'da Ġombroviča «Ferdidurke»)*. «Paradigma» № 4. (online) <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/paradygma/189-209-gm.pdf> (dostup 25.06.2017) [Гірняк Мар'яна. 2009. *Між Цицллою і Харибдою власної ідентичності (за романом Вітольда Гомбровича «Фердидурке»)*. «Парадигма» № 4. (online) <http://www.inst-ukr.lviv.ua/files/paradygma/189-209-gm.pdf> (доступ 25.06.2017)].
- Gombrovič Vitol'd. 2002. *Ferdidurke*. Kiiiv: Vidavnictvo Solomii Pavličko «Osnovi» [Гомбрович Вітольд. 2002. *Фердидурке*. Пер. А. Бондар. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи»].
- Grinštejn Arkadij L'vovič. 1999. *Karnaval i maskarad v hudožestvennoj literature*. Samara: Izdatel'stvo SĠAKI [Гринштейн Аркадий Львович. 1999. *Карнавал и маскарад в художественной литературе*. Самара: Издательство СГАКИ].

- Lobas Natalia Pavlivna. 2007. *Karnaval'na poetika ta žanrovi osoblivosti mižvoënnoï eksperimental'noi prozi Majka Jogansena ta Vitol'da Ġombroviča (na materialï romaniv «Prigodi Mak-Lejtona, Garri Ruperta ta inših i «Ferdidurke»): avtořef. ...dis. kand. filol. nauk. Ternopiľ* [Лобас Наталія Павлівна. 2007. *Карнавальна поетика та жанрові особливості міжвоєнної експериментальної прози Майка Йогансена та Вітольда Гомбровича (на матеріалі романів «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших» і «Фердидурке»): автореф. дис. ... канд. філол. наук. Тернопіль*].
- Škurupij Geo. 1929. *Dveri v den'*. Harkiv: Proletarij [Шкурупій Гео. 1929. *Двері в день*. Харків: Пролетарій].
- Vasil'kiv Olena. 2015. *Stilizacãã karnaval'ni maski u narativi Geo Škurupia*. (online) <http://dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/6149/1/Vasykiv.pdf> (dostup 24.06.2017) [Васильків Олена. 2015. *Стилізація карнавальних масок у наративі Гео Шкурупія*. (online) <http://dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/6149/1/Vasykiv.pdf> (доступ 24.06.2017)].

Summary

Carnival topos masc in the novels of Witold Gombrowich *Ferdydurke* and Geo Shkurupia *Doors in the day*

The article is devoted to the study of the features of the mask topos in the novels of Witold Gombrowich *Ferdydurke* and Geo Shkurupia *Doors in the day*. On the basis of the basic concepts of carnivalization of Mikhail Bakhtin, features of the functioning of the mask image are considered, which is one of the means of expressing new forms of communication with the recipient and the metaphorical language. The mask in the experimental / avant-garde works determines the individual characters of the characters, contributes to the irony of the grotesque. The mask-stereotype in the novel by Witold Gombrowich is the bearer of a certain set of values of the hero, Geo Shkurupii through the mask of the death of the hero demonstrates the existential choice of the hero.

Key words: carnivalization, mask, irony, grotesque, existential hero

Kontakt z Avtorqã:
zss69@ukr.net

